

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУДОВОГО УГЛЯДУ У ВИПАДКУ ПРОГАЛИН У ЗАКОНОДАВСТВІ

ПОПОВ Денис Ігорович - аспірант кафедри загальної теорії держави і права ЛьвДУВС

УДК 340.12

Исследуются основы применения естественного права при осуществлении судебного усмотрения в случае пробелов в законодательстве. Рассматриваются нормы и принципы естественного права как средство выражения и раскрытия истинного содержания права. Доказывается невозможность существования пробелов в праве и констатируется их наличие исключительно в законодательстве.

Ключові слова: природне право, верховенство права, принципи права, судовий угляд, прогалина у законодавстві.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку суспільства особливої актуальності набуває проблема застосування права. Оскільки суспільні відносини регулюються позитивним законом, то суддя зобов'язаний застосовувати його при здійсненні судового угляду. Однак, у виняткових випадках існує проблема вирішення юридичного спору, оскільки відсутня норма позитивного закону, що регулює праввідносини. Тому постає питання прогалин у законодавстві та їх подолання у ситуаціях неможливості застосування аналогії закону та аналогії права. У такому випадку розглядається можливість застосування судом норм і принципів природного права при здійсненні судового угляду.

Стан дослідження

Проблемі застосування природного права при здійсненні судового угляду у випадку прогалин у законодавстві приділили

увагу Ж. Баїшев, А. Венгеров, Н. Вопленко, Н. Гураленко, Т. Гурова, В. Забигаїло, М. Кауфман, М. Козюбра, С. Погребняк, П. Рабінович, В. Рудковський, М. Тесленко, С. Шевчук та інші.

Метою роботи є з'ясувати засади застосування природного права при здійсненні судового угляду у випадку законодавчих прогалин.

Виклад основних положень

У випадку досконалості та абсолютної визначеності позитивного закону, обов'язком судді є його застосування при вирішенні спору та підведення певного діяння під факт, передбачений у законі. Однак, останнім часом спостерігається поступове послаблення віри у можливість закону, розуміння помилковості уявлень про те, що прийняття рішень – це лише технічна й автоматична операція [14; 20]. Незважаючи на всю свою формальну визначеність, чіткість, зрозумілість, позитивний закон не є достатньо досконалим, а тому не може охопити усі можливі ситуації, які виникають у житті. Це зумовлено швидким розвитком економічних, політичних, соціальних відносин, у результаті чого виникають законодавчі прогалини.

Згідно з загальноприйнятим у юридичній науці визначенням, прогалина у праві – це відсутність норми у сфері фактичного правового регулювання, прогалина в системі діючого права в рамках суспільних від-

носин, що регулюються законодавчими чи іншими нормативними актами [12; 92]. Під прогалиною розуміють «відсутність конкретної норми, необхідної для регламентації відносин, що входять у сферу правового регулювання» [2; 104-105, 390]. Тобто прогалина у праві розглядається як недосконалість нормативно-правового акту, його неповність, нечіткість, відсутність необхідних «компонентів».

Характерною рисою прогалини є відсутність не будь-якої норми права, а саме норми, яка безпосередньо регулює суспільні відносини, що розглядаються судом, а також відсутність її не лише у певному нормативному документі, але й в системі права загалом [33; 17-18]. Таким чином, прогалина у праві має місце тоді, коли необхідну норму, яка здатна врегулювати спірні суспільні відносини, не можна віднайти ні в конкретно-нормативно-правовому акті, ні в системі нормативно-правових актів у цілому.

Усе це наводить на думку про те, що позитивне законодавство не є абсолютно досконалим, у ньому можуть існувати прогалини, які судді повинні заповнювати при вирішенні конкретних справ. В іншому випадку, якщо «чітко дотримуватись формальної логіки, то кожного разу, стикнувшись із недосконалістю законодавства, суддя повинен призупинити розгляд справи або відмовити у здійсненні правосуддя» [3; с. 14-15]. Однак, суддя не може відмовити у здійсненні правосуддя внаслідок мовчання позитивного закону.

Як зазначає П. Рабінович, суддя не може відмовити у вирішенні спору на підставі того, що відсутня норма права, котра регулює суспільні відносини, які складають предмет спору. Необхідним у таких випадках є застосування аналогії закону чи аналогії права, тобто вирішення справи на основі норми права, котра регламентує найбільш подібні суспільні відносини, або на основі принципів відповідної галузі права чи права в цілому [25; 140-141]. Тобто, які б незручності не ставали на заваді реалізації права, воно повинне застосовуватися з метою захисту прав людини і громадянина, а отже, прийняття судового рішення на відновлення цих прав. Відтак, аналогія закону і ана-

логія права стають «своєрідною правозастосовчою базою судового угляду» [21; 55-56].

У судовій діяльності зустрічаються ситуації, коли неможливо знайти схожу норму ні у відповідній галузі права, ні в будь-якій іншій. У такому випадку необхідним є вирішення справи на основі принципів права. Використання принципів права для подолання прогалин і вирішення юридичних спорів у процесі правозастосування називається аналогією права.

З'ясовуючи сутність принципів права, С. Шмаленя зазначає, що принципи права виступають основними, вихідними, керівними, фундаментальними ідеями, від яких походять усі інші правила і норми, та які закріплюються у джерелах права. Таким чином, «вони набувають значення імперативних вимог, конкретних правил, які встановлюють заборони або зобов'язують суб'єктів відповідних правовідносин до певної поведінки чи дії» [32; 107]. За наявності прогалин у праві вони виконують безпосередньо регуляторну функцію.

В. Маринів вважає, що принципи права набувають обов'язкової сили, характеру керівних положень для правозастосовчих органів тільки завдяки тому, що своє конкретне втілення вони знаходять у нормах права [18; 182]. Без втілення у формах позитивного права принципи залишаються виключно правовими ідеями, свого роду гаслами, які охоплюються сферою правосвідомості. Такі принципи можуть ігноруватись та не виконуватись. Лише пройшовши державне санкціонування та отримавши своє закріплення у нормативно-правових приписах, вони набувають загальнообов'язкової сили. Фіксація принципів у джерелах права є свідченням їх оформлення як явища правової реальності, їх переходу зі сфери правосвідомості до позитивного права [32; 125]. Відтак, нормативність, як властивість, притаманна принципам права, стає умовою їх регулюючого впливу на суспільні відносини.

Із врахуванням наведеного, механізм подолання прогалин у праві полягає у наступному: юридичний факт породжує не врегульовані правові відносини; за судовим углядом здійснюється вибір правової норми, що регулює найбільш подібні відносини; від-

бувається безпосереднє застосування правової норми (аналогія закону) [1; с. 95]. Через відсутність можливості для застосування аналогії закону, застосовується аналогія права. При цьому слід заперечити позицію науковців, які вважають, що аналогія закону (права) знаходиться за межами судового угляду [2; 126], та підтримати позицію тих авторів, які розглядають аналогію «як суттєвий елемент судового угляду» [20; с. 58].

Отже, природньо, що при наявності законодавчих прогалин суддя долає прогалину правового регулювання за допомогою застосування норм права, що регулюють подібні суспільні відносини, керуючись загальним змістом і «духом закону» [8; с. 78]. Проте, завжди є можливість виникнення нових життєвих ситуацій, що не зазнали правового впливу. Крім того, чим ширшим стає предмет правового регулювання, тим вищою є ймовірність того, що ті чи інші відносини залишаться за межами правової регламентації.

Соціальне середовище є своєрідним, постійно рухається, змінюється і розвивається, створюючи неповторні життєві ситуації. У сучасному праві прогалини з'являються переважно в результаті соціально-економічного розвитку і виникнення на цій основі нових суспільних відносин, за якими важко встигнути навіть при ідеальній організації нормотворчої діяльності [16; 3]. Можливість існування прогалин не виключається навіть у найрозвинутішій системі права. Якою б досконалою вона не була, передбачити всі нюанси, які мають відношення до певних суспільних відносин, та охопити формулюваннями нормативного акту всі життєві ситуації, що потребують правового регулювання, неможливо.

Іншими словами, враховуючи динамічність життя, важливість передбачення нових суспільних процесів, позитивний закон не можна вважати найефективнішою формою права. Через об'єктивні причини будь-яке законодавство має тенденцію до старіння, відставання від потреб суспільства, які розвиваються [27; 25]. Старіючи, закон втрачає здатність відповідати дійсності, що змінюється й не встигає регулювати нові життєві ситуації, які постійно виникають. Його зміст

вимагає постійного оновлення з метою приведення у відповідність до насущних потреб людей [7; с. 123]. Законодавець прагне якнайшвидше створити позитивні норми, які б врегулювали нові суспільні відносини. Однак, необхідність швидкого прийняття таких норм впливає на їх якість, ефективність і дієвість. Соціальні проблеми, що вимагають законодавчого втручання, не вичерпні. Одного разу визначивши деякі правила, створивши нормативну основу, законодавець, ґрунтовніше осмислюючи об'єкт регулювання, часто зіштовхується з необхідністю створення нових, детальніших, зрозуміліших, докладніших юридичних норм [6; 65].

Т. Гурова прогальність у законодавстві насамперед пояснює тим, що сучасна реальність настільки багатогранна, що в ній неможливо все передбачити, а тим більше законодавчо закріпити, врахувати усі її тонкощі й нюанси. Як і всяка формальна система завчасно установлених масштабів поведінки, законодавство володіє специфічним недоліком. Адже завчасно втиснути всю різноманітність соціального життя, його індивідуальні сторони у типові рамки важко, а якщо врахувати, що соціальні процеси динамічні, то і неможливо [11; 9]. Тому, уявлення про те, що позитивний закон може вирішити усі проблеми державного чи суспільного життя, є помилковими.

Відтак, актуальним постає розв'язання правовідносин, які не врегульовані законодавчою нормою та не можуть бути вирішені за аналогією. Тобто жодна позитивна норма права не регламентує відносин, що склалися. Слід погодитися з думкою, що в будь-якому випадку, коли у праві виникає прогалина, суддя повинен за власним углядом заповнити її правом [9; 9].

Концепція юридичного позитивізму не передбачає наявності прогалин та суперечностей у законодавстві та не дозволяє уникати застосування закону, адже це породжує, на думку її представників, судове свавілля – прийняття рішень на власний розсуд, а не на підставі правових норм. Однак, із проголошенням у суспільстві принципу верховенства права судді почали в окремих випадках приймати рішення не лише на підставі закону, а, керуючись власним міркуванням

застосовувати норми та принципи природного права. Звернення суддів до природного права стало необхідним у випадку, коли нормативний акт був неспроможний дати відповідь у конкретній ситуації. Абстрактний характер закону і надання можливості суддям розв'язувати нові правові відносини із власної, не запрограмованої точки зору, визначає судовий угляд, основним критерієм якого є верховенство права.

А. Барак стверджував, що у випадку прогалини у позитивному законі судді дозволено застосовувати аналогію, однак суддя вправі також застосовувати й інші принципи, такі, як: справедливість, розумність, здоровий глузд, мораль тощо [5; с. 117]. Як приклад, вчений наводить австрійський закон, який встановлює, що там, де проблема не може бути вирішена за допомогою тлумачення чи аналогії, її слід вирішувати у відповідності з природними принципами справедливості.

Динаміка економічних і соціальних відносин зумовила обставини, коли законодавцю стає все важче створювати тривало діючі норми права, оскільки завчасно важко визначити напрямки суспільних, економічних і політичних змін і нормативно закріпити усі можливі відносини. Застосування судового угляду дозволяє вирішити вказані проблеми, надаючи можливість суддям адекватно реагувати на мінливість суспільного життя [19; с. 105]. Подолання законодавчих прогалин суддею у певних випадках може здійснюватися не лише за допомогою аналогії, але й шляхом безпосереднього застосування природного права. Норми природного права є абсолютними, незаперечними, всеохоплюючими, стосуються усіх без винятку людей та органів державної влади. Судді вправі застосовувати норми і принципи природного права як безпосереднього та всеохоплюючого регулятора суспільних відносин у своїй правозастосовчій діяльності.

Розвиток сучасного праворозуміння повному визначає онтологічну сутність принципів права, їхню роль у праві. За своєю природою загальні принципи – це правила, які є ідейною основою права; це система положень директивного характеру, яким підпорядковані всі наступні процедури. Якщо

осягнути їхній зміст, то можна зрозуміти одиничні, конкретні явища, які в сукупності позначаються цими принципами [10; с. 99]. Не погоджується з підходами до розуміння принципів права як таких керівних начал, які закріплюються виключно у текстах законодавства або логічно виводяться з нього, М. Козюбра загальні принципи права визначив як певні тенденції, які зароджуються у глибинах соціального і, зокрема, правового життя. Вони набувають нового змісту у зв'язку зі зміною моральних поглядів суспільства [24; с. 8].

У сучасній українській правовій системі існує дуалізм щодо розуміння загальних принципів права (їх значення як змісту і джерела права) [22; с. 31]. І певний крок тут зроблено Конституційним Судом України, який у рішенні №15-рп/2004 від 02.11.2004 року вказав, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї, принципи права тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Тобто принципи права виступають категорією природного права, а не імперативними положеннями позитивного права.

На думку сучасних російських правознавців П. Оля та О. Шукшиної, принципи права – це основні вихідні засади, положення, ідеї, що виражають сутність права як специфічного соціального регулятора [29; 189]. Т. Радько вважає, що принципи права визначають зміст впливу права на суспільні відносини і виступають критеріями його цінності для суб'єктів права [26; 387].

У багатьох випадках принципи права є закріпленням гуманітарних засад і цінностей, що утворюють загальнолюдський вимір права і зумовлені самою сутністю суспільства, природою людини. Більшість таких засад ґрунтуються на «природній справедливості», загальній для всіх правових систем [17; 87-88], тому вони безпосередньо пов'язуються з існуванням природного права. Відтак, помилковою визнається думка позитивістів про функціонування принципів права виключно в межах нормативного закріплення їх змісту.

Загальними (фундаментальними) принципами права є: принцип рівності, справедливості, гуманізму, поваги і захисту основних прав і свобод людини, демократизму, верховенства права [28; с. 224-225].

На думку багатьох дослідників, принципи справедливості і природного права розглядаються сьогодні як джерела права. При цьому справедливість у вузькому розумінні трактується як «правосуддя», а в широкому – асоціюється з мораллю. Завдання суддів полягає у забезпеченні рівності всіх перед законом у цілях реалізації принципу справедливості. Природне право застосовується суддями в тому випадку, коли в законодавчій нормі відсутні шляхи вирішення спірного правового питання. При цьому, природне право виступає як ідеальний закон, що ґрунтується на природі людини та продиктований людському розуму самою природою. Принципи справедливості і моральності складають зміст природного права людини. Принципи природного права виводяться на основі розуму і здорового глузду, і в цьому природне право відрізняється від норм позитивного права, які закріплюються лише у кодексах та законах [4; с. 38].

Принципи права мають знайти своє обґрунтування у судових рішеннях. Таке обґрунтування може бути неповним чи не зовсім вдалим, однак на принцип слід посылатись при вирішенні конкретних судових справ. У першу чергу, це стосується ситуації, коли немає формального тексту закону, немає можливості «вивести» правове рішення з певних положень законодавчих актів, але суд в контексті вирішення конкретної справи звертається до правових тенденцій, закріплених у принципах права [24; с. 8].

М. Тесленко вказує, що у випадках неможливості розв'язання законом конкретної ситуації, суддя вимушений звернутися до загальних начал, щоб, спираючись на соціальну реальність і свіжі ідеї, можна було «будувати» такі рішення, які відповідали б принципам справедливості й вимогам, зумовленим ситуацією [30; с. 40]. С. Погребняк зробив до висновку, що «у більш складних випадках суд може застосовувати справедливість замість закону (*praeter legem*)». До застосування справедливості замість закону

суд вдається серед іншого за наявності прогалин у нормах позитивного права. У разі відсутності позитивного закону, який регулює подібні правовідносини, суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права чи законодавства. А відтак, це означає, що суддя може безпосередньо застосовувати принцип справедливості, який є категорією природного права [23; с. 81].

Враховуючи викладене, слід погодитись з думкою, що метою судді при здійсненні правосуддя є безпосередній захист природних прав і свобод людини, коли судді через відсутність відповідного конкретизуючого законодавства про права людини при обґрунтуванні своїх рішень виходять із принципів справедливості, розумності, природного права, відповідності моральним критеріям, суспільної необхідності й завдань правового регулювання у суспільстві [31; с. 46]. Сьогодні принципи права стають не абстрактною правовою категорією, а дієвим інструментом, використання якого необхідне при вирішенні далеко не теоретичних спорів. У випадках прогалин, суперечностей або інших неузгодженостей у приписах юридичних норм принципи прямо виступають джерелами права та здійснюють безпосереднє правове регулювання [15; с. 9].

Судді використовують принципи права при заповненні юридичних прогалин. Клопітка законодавча регламентація за всієї її розвиненості не може передбачити всього, тоді як загальні принципи можуть увібрати в себе велику кількість нових і непередбачених ситуацій. Як регулятори суспільних відносин, принципи права мають і загальну цілеспрямованість: вони багато в чому визначають перспективи розвитку права [10; с. 99-100].

Як зазначає М. Кауфман, прогалина може існувати у законодавстві, а не у праві загалом. Не ототожнюючи поняття «право» і «закон», вчений вважає, що позиція, згідно з якою право існує незалежно від позитивного закону, «зводить нанівець» саму проблему прогалин у праві, оскільки відповідне положення завжди можна відшукати у природному праві і застосувати його до конкретного випадку [13; 54]. Отже міркувань, законодавство розглядається як система, що відрізняється можливою неповнотою, не-

досконалістю, існуванням у ній численних прогалин. Природне право, в свою чергу, презюмується повним, досконалим, всеохоплюючим, здатним надати підставу для вирішення всіх без винятку ситуацій, що виникають у реальному житті.

Законодавець визначив спосіб подолання законодавчих прогалин шляхом застосування аналогії, однак вона не може застосовуватися до відносин, які не передбачені законом або коли існує пряма вказівка законодавця на неможливість застосування аналогії (законодавча заборона). Виключає можливість застосування аналогії також імперативний характер ряду нормативно-правових приписів (які є практично у кожній галузі права) та випадки, коли закон пов'язує настання юридичних наслідків із наявністю конкретних норм. Також не може бути застосованою за аналогією норма, яка встановлює вичерпний перелік тих чи інших дій або обставин [32; с. 84]. У таких випадках необхідним є звернення до природного права як безпосереднього регулятора суспільних відносин.

Отже, суддя наділений правом широкого угляду при здійсненні правозастосування. По-перше, суддя перевіряє, чи не вирішується питання позитивною нормою права, тобто суддя обирає найбільш оптимальну норму, яка регулює спірні відносини. Якщо суддя не знаходить відповідь у нормі права, він звертається до засобів аналогії. Якщо таким чином вирішити спірне питання не вдається, суддя звертається до принципів свободи, гуманізму, справедливості, рівності, тобто принципів природного права. Застосування одних лише принципів неможливе, якщо конфлікт може бути вирішений за аналогією. Так само, як і не можна використовувати аналогію, якщо правове питання знаходить відповідь у нормі права. Тобто існує презумпція законності судового рішення.

Висновки

Сьогодні під прогалиною у праві розуміють відсутність юридичної норми, яка регулює певні суспільні відносини. Прогалина виникає внаслідок неповноти, нечіткості нормативно-правового акту, а позитивне законодавство розглядається як таке, що

не може бути абсолютно досконалим, та надавати шляхи вирішення усіх без винятку юридичних ситуацій. Природне право, в свою чергу, презюмується повним, досконалим, всеохоплюючим, здатним надати підставу для розв'язання всіх без винятку ситуацій, що виникають у реальному житті. За наявності прогалин у законодавстві судді можуть звертатися до засобів аналогії права (закону) та застосовувати відповідну норму права. Однак, у випадку неможливості вирішити спір за аналогією права (закону), судді при здійсненні судового угляду можуть в окремих випадках застосовувати норми і принципи природного права та приймати на їх основі судові рішення.

Література

1. Абдрасулов Е.Б., Абдрасулова Г.Э. Судебное применение и толкование гражданско-правовых норм. – Астана: ЕНУ, 2007. – 304 с.
2. Абушенко Д.Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе / Д.Б. Абушенко – М.: Норма, 2002. – 176 с.; Алексеев С.С. Теория государства и права / С.С. Алексеев – М. 1984, – С. 390.
3. Адилкариев Х. Судебная практика как источник нормотворчества / Х. Адилкариев // Советская юстиция. – 1989. – № 23. – С. 14–15.
4. Баишев Ж.Н. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания / Ж.Н. Баишев – Алматы: Жеті жары, 1996. – 80 с.
5. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак – М., НОРМА, 1999. – 376 с.
6. Бурлай Е. Не усердствуй! (о государственном нормотворчестве и его неоднозначных результатах) / Е. Бурлай // Проблемы философии права. – Т. III. – № 1–2. – Київ–Чернівці: Рута, 2005. – С. 63–72.
7. Венгеров А. Теория государства и права: [учебник] / А. Венгеров. – Ч. 2: Теория права. –Т. 1. – 1996. – 163 с.
8. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права / Н.Н. Вопленко – М.: Юрид. лит., 1976. – 118 с.
9. Вступительная статья Баглая М.В к книге Барак А. Судейское усмотрение. – М.: Норма, 1999. – С. IX.
10. Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект / Н.А. Гураленко // дис. на здоб. наук. ступ. канд. юр. наук: 12.00.12. ЛьвівДУВС – Л., 2009. – 223 с.

АНОТАЦІЯ

Досліджуються засади застосування природного права при здійсненні судового угляду у випадку прогалин у законодавстві. Розглядаються норми і принципи природного права як засіб вираження та розкриття істинного змісту права. Доводиться неможливість існування прогалин у праві та констатується їх наявність виключно у законодавстві.

SUMMARY

The rightful use of natural law in the exercise of judicial discretion the case of oversights in the legislation is researched. The norms and principles of natural law as a means of expression to the disclosure of truth in the content of law are considered. The impossibility of the existence of oversights in the law and their constituted presence only in legislation is proven.

11. Гурова Т. Судебный прецедент как формальный источник права и его место в системе источников права в России / Т. Гурова // Межвузов. сб. науч. ст. Серия «Юриспруденция» / Междунар. акад. бизнеса и банк. дела. – Тольятти, 1997. – № 2. – С. 6-9.

12. Забигайло В.К. Проблема «пробелов в праве» / В.К. Забигайло – Киев: Наукова Думка, 1974. – 136 с.

13. Кауфман М.А. Пробелы в уголовном праве и судебное усмотрение / М.А. Кауфман – М.: Юрлит-информ, 2009. – 344 с.

14. Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція / Л. Корчевна // Право України. – 2004. – № 5. – С. 19-22.

15. Лаврів О.Я. Система принципів трудового права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.Я. Лаврів. – Х., 2007. – С. 9.

16. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения / В.В. Лазарев. – М.: Юридическая литература, 1974. – С. 3.

17. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / П. Маланчук. – Х.: Консум, 2000. – С. 87-88.

18. Маринів В. Нормативний зміст принципу недоторканності особи в кримінальному процесі / В. Маринів // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 182.

19. Папкова О.А. Понятие судебного усмотрения / О.А. Папкова // Журнал российского права. – 1997. – № 12. – С. 105.

20. Пашкевич П.Ф. Закон и судебное усмотрение / П.Ф. Пашкевич // Советское государство и право, 1982. – № 1. – С. 58.

21. Погорелова Н.С. Судейское усмотрение в производстве по делам об административных правонарушениях. Диссертация на соискание канд. юрид. наук / Н.С. Погорелова – Ростов-на-Дону, 2005. – 120 с.

22. Погребняк С. Втілення принципів права в юридичних актах / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2. – С. 31.

23. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / відп. ред. В.С. Бігун. – К., 2009. – 316 с.

24. «Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості» – Інтерв'ю з Миколою Козюброю / Верховенство права / Законодавчий бюлетень. – Київ, 2005. – С. 5-12.

25. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович – К., 2001. – 174 с.

26. Радько Т.Н. Теория государства и права: Учебник / Т.Н. Радько, – М.: Академический проект, 2005. – 816 с.

27. Рудковский В. Теоретические проблемы источников права / В. Рудковский // Философия права. – 2005. – № 3. – С. 21-27.

28. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2006. – 656 с.

29. Теория государства и права / Под ред. Р.А. Ромашова. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 630 с.

30. Тесленко М. Право як інструмент справедливості / М. Тесленко // Український правовий часопис. – 2004. – № 7 (12). – С. 33-36.

31. Шевчук С. Щодо обов'язковості рішень Конституційного Суду України у контексті доктрини судового прецеденту / С. Шевчук // Право України. – 2000. – № 2. – С. 45-48.

32. Шмаленя С.В. Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / С.В. Шмаленя – Запоріжжя, 2008. – 238 с.

33. Щелокаева Т.А. Правовые основания применения права по аналогии / Т.А. Щелокаева // Арбитражная практика. – 2007. – № 1. – С. 17-18.